

“ILMIY TAFAKKUR VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR: MUAMMOLAR, YECHIMLAR VA ISTIQBOLLAR” MAVZUSIDAGI RESPUBLIKA ILMIY KONFERENSIYASI
Qabul qilindi: 5-noyabr 2026-yil • Ma’qullandi: 8-noyabr 2026-yil • Nashr qilindi: 10-noyabr 2026-yil

O‘ZBEK TILIDA XUSHMUOMALALILIK KONSEPTINING SEMANTIK KOMPONENTLARI

Iskandarova Quyoshoy Yo‘lchi qizi
BuxDPI 2-kurs magistranti
E-mail: quyoshoyiskandarova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilida xushmuomalalilik konseptining semantik tarkibi lingvistik, pragmatik va lingvomadaniy yondashuvlar asosida o‘rganiladi. Konseptning mazmuniy markazi, uni tashkil etuvchi hurmat, odob, muloyimlik, samimiylik, ehtirom, nazokat, sabr-toqat, tavoze’, e’tibor va kommunikativ mas’uliyat komponentlari tavsiflanadi. Shuningdek, mazkur komponentlarning leksik birliklar, murojaat shakllari, nutqiy formulalar va xalq maqollarida namoyon bo‘lishi tahlil qilinadi. Xushmuomalalilikning semantik jihatlari kommunikativ vaziyat hamda milliy qadriyatlar bilan bog‘liq holda izohlanib, konseptning yaxlit modeli taklif etiladi. Tadqiqot o‘zbek muloqot madaniyatida xushmuomalalilikning axloqiy va pragmatik ahamiyatini aniqlashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: xushmuomalalilik, konsept, semantik komponent, lingvomadaniyat, pragmatika, hurmat, odob, muloyimlik, samimiylik, nutqiy etiket.

SEMANTIC COMPONENTS OF THE CONCEPT OF POLITENESS IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract. This article examines the semantic structure of the concept of politeness in Uzbek from linguistic, pragmatic, and linguocultural perspectives. It describes the central meaning of the concept and its components, including respect, etiquette, gentleness, sincerity, esteem, tact, patience, modesty, attentiveness, and communicative responsibility. The study also analyzes how these components are expressed through lexical items, forms of address, speech formulas, and proverbs. The semantic aspects of politeness are interpreted

in relation to communicative situations and national values, and an integrated conceptual model is proposed. The research highlights the ethical and pragmatic significance of politeness in Uzbek communication culture.

Keywords: politeness, concept, semantic component, linguoculture, pragmatics, respect, etiquette, gentleness, sincerity, speech etiquette

СЕМАНТИЧЕСКИЕ КОМПОНЕНТЫ КОНЦЕПТА ВЕЖЛИВОСТИ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. В статье исследуется семантическая структура концепта вежливости в узбекском языке с лингвистической, прагматической и лингвокультурологической позиций. Описываются центральное содержание концепта и его компоненты: уважение, этикет, мягкость, искренность, почтительность, тактичность, терпение, скромность, внимание и коммуникативная ответственность. Анализируется выражение данных компонентов посредством лексических единиц, форм обращения, речевых формул и народных пословиц. Семантические особенности вежливости рассматриваются в связи с коммуникативными ситуациями и национальными ценностями; предлагается целостная модель концепта. Исследование раскрывает этическое и прагматическое значение вежливости в узбекской культуре общения.

Ключевые слова: вежливость, концепт, семантический компонент, лингвокультура, прагматика, уважение, этикет, мягкость, искренность, речевой этикет

Kirish

Til ijtimoiy tajriba va madaniy qadriyatlarni saqlash hamda avloddan avlodga uzatishning asosiy vositasidir. Muayyan xalqning muloqot odatlari, munosabat me’yorlari va axloqiy qarashlari til birliklarida mujassamlashadi. Shu sababli kommunikativ xulqni ifodalovchi konseptlarni o‘rganish tilning faqat grammatik yoki lug‘aviy tuzilishini emas, balki uning madaniy mazmunini ham ochib beradi. Xushmuomalalilik ana shunday konseptlardan biri bo‘lib, insonlar o‘rtasidagi munosabatni tartibga solish, suhbatdoshga ijobiy munosabat bildirish va muloqotning maqbul kechishini ta’minlash bilan bog‘liq.

O‘zbek muloqot madaniyatida kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, mehmonni e’zozlash, suhbatdoshni tinglash va so‘z tanlashga ehtiyotkorlik bilan yondashish muhim qadriyatlar sanaladi. Bular kundalik nutqda “assalomu alaykum”, “marhamat”, “iltimos”, “rahmat”, “uzr” kabi birliklar, shuningdek, murojaat shakllari va grammatik vositalar orqali ifodalanadi. Biroq xushmuomalalilikni faqat odobli so‘zlar ro‘yxati sifatida talqin qilish yetarli emas: uning mazmunida ichki munosabat, ijtimoiy me’yor, nutqiy maqsad va vaziyatga moslik ham mavjud.

Maqolaning dolzarbligi xushmuomalalilik konseptining semantik tarkibini tizimli tavsiflash, uning o‘zaro aloqador komponentlarini ajratish va milliy-madaniy mazmunini aniqlash ehtiyoji bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi o‘zbek tilida xushmuomalalilik konseptini tashkil etuvchi semantik komponentlarni aniqlash hamda ularning leksik va pragmatik ifodalanishini izohlashdan iborat.

Maqsadga erishish uchun konsept va semantik komponent tushunchalarini nazariy jihatdan izohlash, xushmuomalalilikning markaziy va qo‘shimcha belgilarini ajratish, ularni ifodalovchi leksik birliklarni guruhlash, nutqiy formulalar va maqollardagi ko‘rinishlarini tahlil qilish hamda komponentlar o‘rtasidagi munosabatni modellashtirish vazifalari belgilandi. Tadqiqotda tavsifiy, komponent, kontekstual va lingvomadaniy tahlil usullaridan foydalanildi.

1. Konsept va semantik komponent: nazariy asoslar

Konsept zamonaviy kognitiv tilshunoslik va lingvomadaniyatshunoslikning asosiy tushunchalaridan biri bo‘lib, inson ongida shakllangan bilim, tasavvur, tajriba va qadriyatlar majmuini ifodalaydi. U oddiy lug‘aviy ma’noga teng emas: konsept so‘zning izohidan tashqari, shu birlik bilan bog‘liq assotsiatsiyalar, baholar, madaniy xotira va kommunikativ tajribani ham qamrab oladi. Konsept til vositalari orqali namoyon bo‘lsa-da, uning mazmuni faqat bitta leksema bilan cheklanmaydi.

S.A. Askoldov konseptni tafakkur jarayonida predmet va hodisalarni umumlashtirishga xizmat qiluvchi mental birlik sifatida talqin etadi. D.S. Lixachyov konseptning individual tajriba va madaniy bilimlar bilan aloqasini ta’kidlaydi. V.I. Karasikning lingvomadaniy yondashuvida konsept til, madaniyat va shaxs ongining

kesishgan nuqtasida shakllanuvchi mazmuniy birlik sifatida qaraladi. Z.D. Popova va I.A. Sternin tadqiqotlarida esa konseptning kognitiv tuzilishi, mazmuniy qatlamlari hamda verbal ifodalanish usullari muhim o‘rin tutadi.

Semantik komponent so‘z yoki konsept mazmunini tashkil etuvchi ma’no belgisidir. Komponent tahlil yordamida birlikning umumiy va farqlovchi semalari aniqlanadi. Masalan, “muloyim” leksemasida yumshoqlik, ehtiyotkorlik va yoqimli munosabat semalari; “hurmat” birlikida qadrlash, e’tirof etish va ijtimoiy munosabat semalari ajralishi mumkin. Konsept tahlilida esa alohida leksemalarning semalari birlashtirilib, kengroq mazmuniy tizim hosil qilinadi.

Xushmuomalalilik konsepti shaxslararo muloqotda maqbul munosabatni shakllantirishga xizmat qiladigan bilim va qadriyatlar majmuasidir. Uning tarkibida axloqiy fazilatlar, ijtimoiy me’yorlar, nutqiy strategiyalar hamda suhbatdoshga yo‘naltirilgan munosabat mavjud. Shu bois xushmuomalalilikni semantik jihatdan tahlil qilishda leksik ma’no bilan bir qatorda pragmatik vazifa va madaniy kontekst ham hisobga olinishi lozim.

Pragmatikada xushmuomalalilik ko‘pincha suhbatdoshning manfaatlari, qadr-qimmati va muloqotdagi mavqeini hisobga olish bilan izohlanadi. P. Brown va S. Levinsonning xushmuomalalilik nazariyasi, shuningdek, G. Leechning pragmatik tamoyillari nutqning ijtimoiy munosabatlarni boshqarishdagi rolini yoritadi. Bu yondashuvlar o‘zbek tilidagi murojaat, iltimos, uzr va minnatdorlik formulalarini tahlil qilish uchun nazariy asos bo‘la oladi. Shu bilan birga, har bir til va madaniyatning o‘ziga xos kommunikativ me’yorlari mavjudligi e’tibordan chetda qolmasligi kerak.

2. Xushmuomalalilik konseptining semantik markazi

Xushmuomalalilik konseptining markaziy mazmuni suhbatdoshga ijobiy, hurmatli va maqbul munosabatda bo‘lishdir. “Xushmuomala” leksemasi tarkibidagi “xush” komponenti yoqimli, yaxshi va ijobiy bahoni, “muomala” esa shaxslararo munosabat va muloqot jarayonini anglatadi. Birikma umumiy holda boshqalar bilan yaxshi muomala qiladigan, nutq va xatti-harakatida ijtimoiy me’yorlarni hisobga oladigan shaxsni tavsiflaydi.

Konseptning semantik markazida, avvalo, hurmat, odob va muloyimlik turadi. Hurmat suhbatdoshning qadrini tan olishni; odob muomala me’yorlariga rioya qilishni; muloyimlik

esa munosabat va nutqni yumshoq shaklda ifodalashni bildiradi. Ushbu uch komponent birgalikda xushmuomalalilikning asosiy mazmunini yuzaga chiqaradi. Ularning birortasi mavjud bo‘lmagan holatda muloqot xushmuomalalilik talablariga to‘liq javob bermasligi mumkin.

Konseptning kengayuvchi qatlamida samimiylik, ehtirom, nazokat, sabr-toqat, tavoze’, e’tibor va kommunikativ mas’uliyat joylashadi. Bu komponentlar markaziy mazmunni boyitadi hamda turli vaziyatlarda xushmuomalalilikning qanday namoyon bo‘lishini belgilaydi. Masalan, rasmiy uchrashuvda ehtirom va murojaat shakllari ustuvor bo‘lsa, yaqin munosabatdagi suhbatda samimiylik va e’tibor ko‘proq sezilishi mumkin.

Konseptning semantik tarkibi qat’iy va o‘zgarmas ro‘yxat emas. Muloqot ishtirokchilarining yoshi, ijtimoiy mavqei, tanishlik darajasi, vaziyatning rasmiy yoki norasmiyligi hamda kommunikativ maqsad komponentlarning faollashuviga ta’sir ko‘rsatadi. Demak, xushmuomalalilikning semantik modeli markaziy belgilar va vaziyatga ko‘ra faollashadigan qo‘shimcha belgilar birligidan iborat.

3. Xushmuomalalilikning asosiy semantik komponentlari

3.1. Hurmat

Hurmat boshqa shaxsning qadr-qimmati, fikri, tajribasi yoki ijtimoiy mavqeini e’tirof etish bilan bog‘liq. O‘zbek muloqotida hurmat yosh, qarindoshlik, ustoz-shogird munosabati va ijtimoiy mas’uliyat kabi omillar bilan chambarchas aloqada namoyon bo‘ladi. “Siz” olmoshining qo‘llanishi, “ustoz”, “aka”, “opa”, “hurmatli” kabi murojaatlar hamda fikrni tinglashga tayyorlik hurmatning verbal ifodalaridir.

Hurmat komponenti faqat so‘z shakli bilan belgilanmaydi. Suhbatdoshning gapini bo‘lmaslik, uning nuqtayi nazarini kamsitmaslik, javob berishda e’tiborli bo‘lish va kelishmovchilikni odob doirasida bildirish ham ushbu semaning amaliy ko‘rinishlaridir. “Sizning fikringizni hurmat qilaman” ifodasi hurmatni bevosita nomlasa, “Fikringizni davom ettiring” jumlasi uni kommunikativ harakat orqali namoyon qiladi.

Hurmat va xushmuomalalilik o‘rtasidagi aloqa ikki tomonlama: hurmat konseptning mazmuniy tayanchi bo‘lsa, xushmuomalalilik hurmatni muloqotda amalga oshirish

usullarini belgilaydi. Hurmatning mavjudligi muloqotga ijobiy baho beradi, biroq uni vaziyatga mos nutqiy vositalar bilan ifodalash ham zarur.

3.2. Odob

Odob jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor va muomala me’yorlariga rioya qilishni anglatadi. U insonning so‘zlashish usuli, o‘zini tutishi, boshqalarga munosabati va ijtimoiy vaziyatda o‘rinli harakat qilishida namoyon bo‘ladi. Odob xushmuomalalilikning me’yoriy asosidir: u qaysi ifoda yoki xatti-harakat muayyan vaziyatda maqbul ekanini belgilashga yordam beradi.

“Odob bozorda sotilmas” maqoli odobning tashqi buyum yoki moddiy imkoniyat bilan emas, insonning tarbiyasi va ichki fazilatlari bilan bog‘liqligini ta’kidlaydi. “Odobli bola elga manzur” mazmunidagi xalqona qarash esa odobli xulqning ijtimoiy e’tirofga sabab bo‘lishini ko‘rsatadi. Bunday birliklarda odob semasi tarbiya, ma’naviyat va ijtimoiy maqbullik semalari bilan birlashadi.

Odobni xushmuomalalilik bilan aynan tenglashtirish mumkin emas. Odob kengroq xulq me’yorlarini qamrab oladi, xushmuomalalilik esa ushbu me’yorlarning, ayniqsa, shaxslararo muloqotdagi ifodasiga urg‘u beradi. Shuning uchun odob konseptning asosiy komponenti bo‘lsa-da, uning barcha mazmunini yakka o‘zi ifodalamaydi.

3.3. Muloyimlik

Muloyimlik nutq va xatti-harakatning keskinlikdan xoli, yumshoq hamda ehtiyotkor shaklda namoyon bo‘lishidir. Bu komponent muloqotda buyruq, talab yoki e’tirozni suhbatdoshga bosim o‘tkazmaydigan usulda ifodalash imkonini beradi. “Iltimos”, “marhamat”, “mumkin bo‘lsa”, “bezovta qilayotgan bo‘lsam, uzr” kabi birliklar muloyimlikni kuchaytiruvchi vositalardir.

“Kitobni olib bering” va “Iltimos, kitobni olib bera olasizmi?” jumlalari mazmunan yaqin vazifani bajaradi, lekin ularning pragmatik ta’siri bir xil emas. Ikkinchi shaklda iltimos va so‘roq konstruktsiyasi talabning yumshatilishiga, suhbatdoshga tanlov imkoniyati berilishiga xizmat qiladi. Demak, muloyimlik semantik komponenti grammatik qurilish va nutqiy strategiyalar bilan ham ifodalanadi.

Muloyimlikning muhim jihati — vaziyatga moslik. Haddan tashqari rasmiy yoki sun’iy muloyimlik ayrim norasmiy vaziyatlarda tabiiylikni kamaytirishi mumkin. Shu bois muloyim nutq suhbatdosh, munosabat va kommunikativ maqsadga mos tanlanishi zarur

3.4. Samimiylik

Samimiylik chin ko‘ngildan, tabiiy va beg‘araz munosabat bildirishni anglatadi. U xushmuomalalilikning ichki motivatsion qatlamini tashkil etadi. Samimiylik mavjud bo‘lganda iltifot, minnatdorlik yoki salomlashish formulasi shunchaki rasmiy birlik emas, balki haqiqiy ijobiy munosabatning ifodasiga aylanadi.

“Chin dildan”, “ko‘ngildan”, “mehr bilan”, “samimiy” kabi birliklar samimiylik semasini ochiq ifodalaydi. Biroq samimiylik har doim alohida so‘z bilan belgilanmaydi; suhbatdoshni diqqat bilan tinglash, yordam taklif qilish yoki uning holatiga befarq bo‘lmaslik ham samimiy munosabatni ko‘rsatadi. Shunday qilib, mazkur komponent leksik va xulqiy vositalar orqali verbal hamda noverbal tarzda namoyon bo‘ladi

Samimiylik va muloyimlik o‘zaro yaqin bo‘lsa-da, farqlanadi. Muloyimlik tashqi ifoda usuliga, samimiylik esa munosabatning chinligi va ichki mazmuniga taalluqlidir. Samimiy bo‘lmagan muloyimlik rasmiy tus olishi, muloyim shaklda ifodalanmagan samimiy fikr esa ba’zan suhbatdoshga keskin ta’sir qilishi mumkin. Ularning uyg‘unligi muloqotning tabiiy va ijobiy kechishini ta’minlaydi

3.5. Ehtirom

Ehtirom hurmatning chuqurroq va yuksak darajadagi ko‘rinishini bildiradi. U shaxsga izzat ko‘rsatish, uning mavqei yoki xizmatini qadrlash, munosabatda alohida e’tirof bildirish bilan bog‘liq. “Ehtirom”, “izzat”, “ardoqlash”, “qadrlash” birliklari ushbu mazmuniy doirani tashkil etadi.

O‘zbek madaniyatida ehtirom ko‘pincha ota-ona, ustoz, yoshi ulug’ inson va mehmon bilan munosabatda namoyon bo‘ladi. “Ustozga ehtirom ko‘rsatish”, “ota-onani izzat qilish”, “mehmonni hurmat bilan kutib olish” birikmalarida ehtiromning ijtimoiy va madaniy asoslari ko‘rinadi. Ehtiromni ifodalashda murojaat shakli, nutq ohangi, minnatdorlik va e’tirof muhim vositalardir

Hurmat va ehtirom o‘rtasida darajaviy munosabat mavjud: hurmat umumiy qadrlashni anglatsa, ehtirom ko‘proq chuqur izzat va yuksak e’tirofni bildiradi. Shu sababli ehtirom konseptning markaziy mazmunini kuchaytiruvchi komponent sifatida qaraladi

3.6. Nazokat

Nazokat muomala jarayonidagi noziklik, did, ehtiyotkorlik va hissiy sezgirlikni ifodalaydi. Nazokatli shaxs fikrni suhbatdoshning sha’ni va hissiyotlariga zarar yetkazmaydigan tarzda bayon qilishga intiladi. Bu komponent, ayniqsa, tanqid, rad etish, kelishmovchilik yoki noqulay xabarni yetkazish vaziyatlarida muhimdir

“Sizning fikringizni tushundim, masalaga boshqa tomondan ham qarash mumkin” kabi ifoda suhbatdoshning fikrini to‘liq rad etmasdan muqobil nuqtayi nazarni bildirish imkonini beradi. Nazokatli muloqotda e’tiroz shaxsga emas, fikr yoki vaziyatga qaratiladi. “Nazokat”, “nozik muomala”, “ehtiyotkorlik”, “nafисlik” birliklari ushbu semantik komponentning leksik ifodalaridir

Nazokat muloyimlik bilan bog‘liq, ammo uning mazmuni kengroq. Muloyimlik nutqning yumshoq shaklini belgilasa, nazokat kommunikativ vaziyatning nozik jihatlarini anglash va munosabatni shunga mos boshqarishni ham qamrab oladi

3.7. Sabr-toqat va bosiqlik

Sabr-toqat muloqotda shoshilmaslik, suhbatdoshni tinglash, hissiy reaksiyalarni nazorat qilish va ziddiyatli vaziyatda vazminlikni saqlash bilan bog‘liq. Xushmuomalalilik faqat gapirish madaniyatidan iborat emas; tinglash madaniyati ham uning muhim qismidir. Suhbatdoshning fikrini bo‘lmaslik va javobni o‘ylab berish sabr-toqatning kommunikativ ko‘rinishidir

“Sabr”, “bosiqlik”, “vazminlik”, “bardosh” birliklari mazkur komponentning semantik doirasini tashkil etadi. Bosiqlik insonning o‘z hissiyotlarini boshqarish qobiliyatini, sabr-toqat esa muloqotdagi qiyinchiliklarga chidamli munosabatini ifodalaydi. Bu belgilar bahs yoki tushunmovchilik paytida qo‘pol nutqning oldini olishga yordam beradi

Sabr-toqat xushmuomalalilikning psixologik shartlaridan biri hisoblanadi. U suhbatdoshni tushunishga vaqt ajratish va kommunikativ munosabatni keskinlashtirmaslik

imkonini beradi. Shu bilan birga, sabr-toqat o‘z fikridan voz kechish degani emas; u fikrni vazmin va maqbul shaklda ifodalashni anglatadi

3.8. Tavoze’ va kamtarlik

Tavoze’ shaxsning o‘zini boshqalardan ustun qo‘ymasligi, yutuq va mavqeini muloqotda haddan tashqari namoyish etmasligi hamda boshqalarning hissasini e’tirof etishi bilan bog‘liq. “Kamtar”, “tavoze’li”, “kamtarlik” birliklari ushbu semantik mazmunni ifodalaydi

“Bu ishda boshqalarning ham hissasi katta” yoki “Sizning maslahatlaringizdan ko‘p narsani o‘rgandim” kabi ifodalar o‘zini cheklash va suhbatdoshni qadrlashni ko‘rsatadi. Tavoze’ xushmuomalalilikning axloqiy qirrasini kuchaytiradi, chunki u muloqotda tenglik va o‘zaro hurmatga zamin yaratadi

Kamtarlikni o‘z qadrini inkor etish bilan tenglashtirmaslik lozim. Tavoze’ shaxsning o‘z imkoniyatlarini bilgan holda boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo‘lishidir. Shu ma’noda u hurmat, odob va samimiylik komponentlari bilan uzviy bog‘lanadi

3.9. E’tibor va tinglash

E’tibor suhbatdoshning fikri, ehtiyoji va hissiy holatiga diqqat bilan munosabatda bo‘lishni anglatadi. Muloqotda e’tibor savolni tinglash, javobni mazmunan tushunish, fikr bildirish uchun imkon berish va zarur holatda aniqlashtirish orqali namoyon bo‘ladi. “Sizni tinglayapman”, “Fikringizni davom ettiring”, “To‘g‘ri tushundimmi?” kabi ifodalar e’tiborning verbal ko‘rinishidir

E’tibor xushmuomalalilikning suhbatdoshga yo‘naltirilganligini ko‘rsatadi. Faqat o‘z fikrini bayon qilishga intilgan, boshqa ishtirokchining so‘ziga quloq solmagan muloqot odobli shakllardan foydalansa ham, to‘liq kommunikativ hamkorlikni ta’minlamaydi. Shu sababli faol tinglash xushmuomalalilikning muhim amaliy belgisi hisoblanadi

3.10. Kommunikativ mas’uliyat

Kommunikativ mas’uliyat shaxsning o‘z so‘zi va nutqiy harakatining oqibatini hisobga olishi, ifodalarni ehtiyotkor tanlashi va suhbatdoshga zarar yetkazuvchi kommunikativ usullardan qochishini anglatadi. Bu komponent xushmuomalalilikning axloqiy hamda pragmatik tomonlarini birlashtiradi

Mas’uliyatli nutqda kamsituvchi, haqoratli yoki asossiz keskin ifodalardan foydalanilmaydi; fikr aniq, tushunarli va vaziyatga mos bayon qilinadi. Xato yoki noqulaylik yuzaga kelganda uzr so‘rash, noto‘g‘ri tushunishni izohlash va muloqotni tiklashga intilish ham kommunikativ mas’uliyatning ko‘rinishidir. “Uzr”, “men noto‘g‘ri tushuntirgan bo‘lsam”, “fikrimni aniqlashtirib aytsam” kabi formulalar shu vazifani bajaradi

Kommunikativ mas’uliyat xushmuomalalilikning natijaviy mezoni sifatida ham qaralishi mumkin: nutqning shakli va mazmuni suhbatdoshga hurmat bilan munosabatda bo‘lishga, muloqot maqsadiga erishishga hamda ijtimoiy munosabatni saqlashga xizmat qilishi kerak

4. Konseptning leksik va pragmatik verbalizatsiyasi

Xushmuomalalilik konsepti o‘zbek tilida alohida leksemalar, so‘z birikmalari, grammatik shakllar va tayyor nutqiy formulalar orqali verbalizatsiyalanadi. Bu vositalar konseptning turli semantik komponentlarini faollashtiradi. Leksik birliklar shaxsning xususiyatini nomlasa, nutqiy formulalar muayyan kommunikativ vazifani bajaradi

Xushmuomala, xushfe’l, odobli, muloyim, nazokatli, samimiy, ehtiromli kabi sifatlar shaxsning muomala xususiyatlarini tavsiflaydi. Hurmat, izzat, ehtirom, odob, samimiyat, nazokat kabi otlar esa mazkur fazilatlarning mavhum nomlarini beradi. “Yaxshi muomala qilmoq”, “hurmat bilan murojaat etmoq”, “fikrini e’tibor bilan tinglamoq” kabi birikmalar konseptning harakatga asoslangan ifodalaridir

Nutqiy formulalar kommunikativ maqsadga ko‘ra bir necha guruhga ajraladi. Salomlashish: “Assalomu alaykum”, “Xayrli kun”. Iltimos va murojaat: “Iltimos”, “Marhamat”, “Mumkin bo‘lsa…”. Minnatdorlik: “Rahmat”, “Katta rahmat”, “Tashakkur”. Uzr: “Uzr”, “Kechirasiz”, “Afv eting”. Xayrlashish va tilak: “Yaxshi qoling”, “Omon bo‘ling”, “Kuningiz xayrli o‘tsin”. Ushbu formulalar muloqotning turli bosqichlarida ijobiy munosabatni saqlashga xizmat qiladi

Grammatik vositalar ham xushmuomalalilikni ifodalashda ishtirok etadi. “Siz” olmoshi, ko‘plik shaklidagi hurmat ma’nosi, so‘roq konstruktsiyalari, modal birliklar va shart mayli talab yoki istakni yumshatishi mumkin. Masalan, “Buni bajaring” shakli bilan “Buni bajarib bera olasizmi?” shakli o‘rtasida bevositalik darajasi farqlanadi. Ikkinchi jumla

suhbatdoshning imkoniyati va roziligini hisobga oluvchi pragmatik mazmunni yuzaga chiqaradi

Leksik va grammatik vositalarning ta’siri kontekstga bog‘liq. “Marhamat” so‘zi taklif, ruxsat yoki navbat berish ma’nolarida qo‘llanishi mumkin; “uzr” esa kechirim so‘rash, e’tibor jalb qilish yoki noqulaylikni yumshatish vazifasini bajaradi. Demak, xushmuomalalilikning verbalizatsiyasi birlikning lug‘aviy ma’nosi bilan birga uning nutqiy vazifasini ham hisobga olishni talab qiladi

5. Maqol va hikmatlarda xushmuomalalilik konsepti

Xalq maqollari milliy tajriba va qadriyatlarni ixcham, obrazli shaklda ifodalovchi lingvomadaniy birliklardir. Ularda so‘zning ta’siri, odob, hurmat va insoniy munosabatlar haqida umumlashgan qarashlar mujassamlangan. Maqollar konseptning semantik komponentlarini aniqlashda muhim material bo‘lib, ularning mazmuni ko‘pincha bevosita nomlashdan ko‘ra obraz va qarama-qarshilik orqali ochiladi

“Yaxshi so‘z — jon ozig‘i” maqolida yaxshi so‘zning ruhiy qo‘llab-quvvatlovchi kuchi ta’kidlanadi. “Yaxshi so‘z” birikmasi muloyimlik, samimiylik va ijobiy munosabat semalarini birlashtiradi; “jon ozig‘i” obrazida esa so‘zning inson ruhiyatiga foydali ta’siri ifodalanadi. Maqol muloqotdagi so‘z tanlashning axloqiy va hissiy ahamiyatini ko‘rsatadi

“Shirin so‘z — shakar, achchiq so‘z — zahar” maqolida shirin va achchiq sifatlari orqali nutqning qarama-qarshi ta’siri tasvirlanadi. Shirin so‘z ijobiy munosabat, yoqimlilik va muloyimlik bilan; achchiq so‘z esa qo‘pollik, ranjitish va salbiy ta’sir bilan bog‘lanadi. Bu yerda metaforik ko‘chish hamda antitezadan foydalanilib, xushmuomalalilikning kommunikativ natijasi obrazli tarzda ochib beriladi

“Odob bozorda sotilmas” maqoli odobning insonning ichki tarbiyasi va ma’naviy xususiyati bilan bog‘liqligini bildiradi. Bozor va sotilmaslik obrazlari odobning moddiy qiymatga ega emasligini, uni inson o‘zida shakllantirishi lozimligini anglatadi. “Odobli bola elga manzur” ifodasida esa odobning ijtimoiy baholanishi va jamoa tomonidan e’tirof etilishi aks etadi

Alisher Navoiy ijodida ham so‘z odobi, insoniylik, kamtarlik va ma’naviy yetuklik masalalari muhim o‘rin tutadi. “Mahbub ul-qulub” asarida axloqiy fazilatlar, insonlararo

munosabat va so‘zning qadri haqidagi qarashlar xushmuomalalilik konseptini tarixiy-madaniy jihatdan izohlashga imkon beradi. Navoiy merosini tahlil qilishda aniq matn va nashrga tayangan holda misollar keltirish, iqtiboslarni manba bilan rasmiylashtirish ilmiy aniqlik uchun zarur

Maqol va hikmatlarda xushmuomalalilikning asosiy komponentlari bir-biridan ajralgan holda emas, balki birikkan mazmunda namoyon bo‘ladi. Yaxshi so‘z samimiylik va muloyimlikni; odob ijtimoiy me’yor va tarbiyani; hurmat esa qadrlash va ehtiromni birlashtiradi. Shu sababli paremiologik material konseptning kompleks semantik tuzilishini ko‘rsatishga xizmat qiladi

6. Xushmuomalalilik konseptining lingvomadaniy xususiyatlari

Xushmuomalalilikning lingvomadaniy mazmuni o‘zbek xalqining tarixiy tajribasi, oilaviy munosabatlari, ijtimoiy qadriyatlari va kommunikativ odatlari bilan belgilanadi. Kattalarga hurmat, ota-onaga izzat, ustozni qadrlash va mehmonni e’zozlash kabi qarashlar muomala me’yorlariga ta’sir ko‘rsatadi. Bu qadriyatlar til birliklari orqali saqlanib, muloqotda qayta namoyon bo‘ladi

O‘zbek muloqotida murojaat shakllarining tanlanishi alohida ahamiyatga ega. “Siz” olmoshi, “aka”, “opa”, “ustoz”, “xonim”, “janob” kabi birliklar suhbatdoshga nisbatan munosabat va ijtimoiy masofani ko‘rsatishi mumkin. Bunday shakllarning ma’nosi faqat lug‘aviy mazmun bilan belgilanmaydi; ularning qo‘llanishi yosh, tanishlik, vaziyat va muloqot maqsadiga ham bog‘liq

Salomlashish va xayrlashish formulalari ham milliy kommunikativ madaniyatning muhim qismidir. “Assalomu alaykum” salomlashish bilan birga ezgu tilak va ijobiy munosabatni ifodalaydi. “Omon bo‘ling”, “Yaxshi qoling” kabi xayrlashuv birliklarida esa suhbatdoshga yaxshi tilak bildirish semasi mavjud. Bu formulalar muloqotning boshlanishi va yakunini ijtimoiy jihatdan maqbul shaklga keltiradi

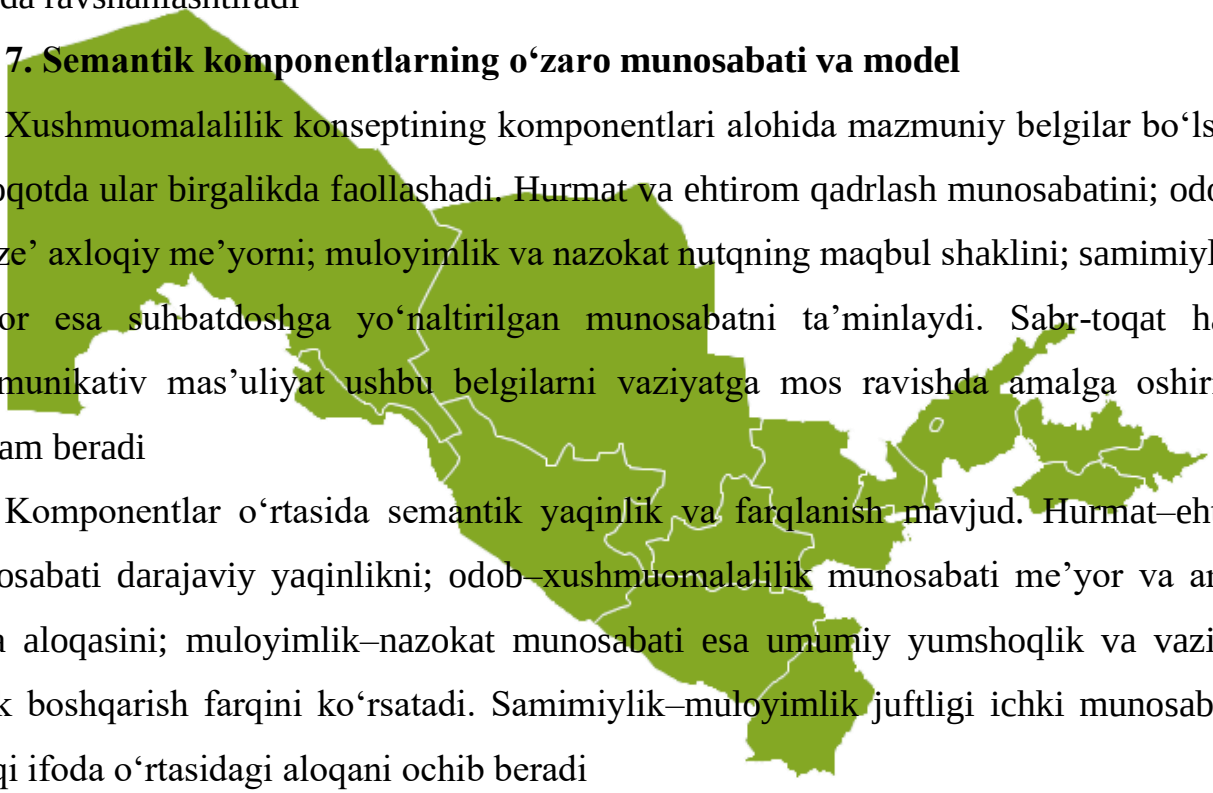
Xushmuomalalilik konseptida milliy va umuminsoniy mazmun birlashadi. Hurmat, samimiylik, e’tibor va muloyimlik ko‘plab madaniyatlarda qadrlanadigan kommunikativ fazilatlardir. Biroq ularning qaysi vaziyatda, qanday vosita va darajada ifodalanishi har bir til hamda madaniyatning o‘ziga xos me’yorlari bilan belgilanadi. O‘zbek tilidagi ehtirom

shakllari, qarindoshlik asosidagi murojaatlar va mehmondo‘stlikka oid formulalar konseptning milliy qirrasini namoyon etadi

Lingvomadaniy tahlilda xushmuomalalilikni faqat ijobiy birliklar orqali emas, unga zid bo‘lgan ifodalar orqali ham o‘rganish mumkin. “Qo‘pol”, “odobsiz”, “dag‘al”, “beandisha”, “takabbur” kabi birliklar xushmuomalalilikning antonimik maydonini tashkil etadi. Ular orqali konseptning baholovchi xususiyati va ijtimoiy maqbullik mezonlari aniqlanadi. Bunday qarama-qarshiliklar xushmuomalalilikning qaysi xatti-harakatlar bilan bog‘liqligini yanada ravshanlashtiradi

7. Semantik komponentlarning o‘zaro munosabati va model

Xushmuomalalilik konseptining komponentlari alohida mazmuniy belgilar bo‘lsa-da, muloqotda ular birgalikda faollashadi. Hurmat va ehtirom qadrlash munosabatini; odob va tavoze’ axloqiy me’yorni; muloyimlik va nazokat nutqning maqbul shaklini; samimiylik va e’tibor esa suhbatdoshga yo‘naltirilgan munosabatni ta’minlaydi. Sabr-toqat hamda kommunikativ mas’uliyat ushbu belgilarni vaziyatga mos ravishda amalga oshirishga yordam beradi

Komponentlar o‘rtasida semantik yaqinlik va farqlanish mavjud. Hurmat–ehtirom munosabati darajaviy yaqinlikni; odob–xushmuomalalilik munosabati me’yor va amaliy ifoda aloqasini; muloyimlik–nazokat munosabati esa umumiy yumshoqlik va vaziyatni nozik boshqarish farqini ko‘rsatadi. Samimiylik–muloyimlik juftligi ichki munosabat va tashqi ifoda o‘rtasidagi aloqani ochib beradi

Konseptning shartli semantik modeli quyidagicha ifodalanishi mumkin: markaziy qatlam — hurmat, odob va muloyimlik; munosabatga oid qatlam — samimiylik, ehtirom, tavoze’ va e’tibor; kommunikativ boshqaruv qatlami — nazokat, sabr-toqat va kommunikativ mas’uliyat. Ushbu qatlamlar o‘zaro kesishadi va real nutqiy vaziyatda bir-birini to‘ldiradi. Model konseptning barcha ko‘rinishlarini qat’iy chegaralamaydi, balki tahlil uchun qulay tasnifni taklif etadi

Masalan, ustozga murojaat qilish vaziyatida hurmat va ehtirom markaziy bo‘lib, odob murojaat shaklini belgilaydi, muloyimlik iltimosni yumshatadi, samimiylik minnatdorlikni tabiiylashtiradi. Bahsli vaziyatda esa sabr-toqat, nazokat va kommunikativ mas’uliyat

faolroq namoyon bo‘ladi. Bu misollar semantik komponentlarning vaziyatga qarab turlicha uyg‘unlashishini ko‘rsatadi

Modelning amaliy ahamiyati xushmuomalalilikni faqat leksik birliklar bilan emas, kommunikativ vaziyat, nutqiy strategiya va madaniy qadriyatlar bilan birgalikda o‘rganish imkonini berishidadir. Keyingi tadqiqotlarda ushbu model korpus materiallari, so‘rovnoma, dialoglar va badiiy matnlar asosida tekshirilishi, komponentlarning chastotasi hamda kontekstual xususiyatlari aniqlanishi mumkin

Xulosa

Tahlil natijalari o‘zbek tilida xushmuomalalilik konsepti ko‘p qatlamli semantik va lingvomadaniy hodisa ekanligini ko‘rsatadi. Uning mazmuni yaxshi muomala qilishning tashqi shakllari bilan cheklanmay, shaxsning axloqiy fazilatlari, suhbatdoshga munosabati, kommunikativ maqsadi va ijtimoiy me’yorlarni hisobga olishini ham qamrab oladi

Xushmuomalalilik konseptining markaziy semantik komponentlari sifatida hurmat, odob va muloyimlik ajratildi. Samimiylik, ehtirom, nazokat, sabr-toqat, tavoze’, e’tibor va kommunikativ mas’uliyat esa mazkur konseptning mazmunini kengaytiruvchi hamda muloqotda amalga oshiruvchi komponentlar sifatida tavsiflandi. Ularning har biri alohida semantik xususiyatga ega bo‘lsa-da, real nutqda ko‘pincha birgalikda namoyon bo‘ladi

Leksik tahlil xushmuomalalilikning xushmuomala, odobli, muloyim, xushfe’l, samimiy va nazokatli kabi birliklar orqali tavsiflanishini ko‘rsatdi. “Iltimos”, “marhamat”, “rahmat”, “uzr” kabi nutqiy formulalar esa konseptning pragmatik ifodalanishini ta’minlaydi. “Siz” olmoshi, so‘roq konstruktsiyalari va modal shakllar ham muloqotda hurmat hamda talabni yumshatish ma’nolarini yuzaga chiqaradi

Maqol va hikmatlarda xushmuomalalilik so‘zning ta’siri, odob va insoniy munosabatlar bilan bog‘liq holda ifodalanadi. “Yaxshi so‘z — jon ozig‘i” hamda “Shirin so‘z — shakar, achchiq so‘z — zahar” kabi maqollar nutqning ruhiy va ijtimoiy ta’sirini obrazli tarzda yoritadi. Bu materiallar konseptning milliy qadriyatlar bilan aloqasini ko‘rsatadi

Xushmuomalalilikning lingvomadaniy xususiyatlari o‘zbek muloqotida kattalarga hurmat, ota-onaga izzat, ustozni qadrlash, mehmonni e’zozlash va suhbatdoshga e’tibor

ko‘rsatish kabi qadriyatlar bilan belgilanadi. Shu bilan birga, hurmat, samimiylik va muloyimlik kabi komponentlar umuminsoniy kommunikativ qadriyatlar bilan ham uyg‘unlashadi

Umuman, xushmuomalalilik konseptining semantik komponentlarini tizimli o‘rganish o‘zbek tilining kommunikativ imkoniyatlarini, milliy muloqot madaniyatini va til-madaniyat munosabatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Taklif etilgan semantik model kelgusida turli janr va kommunikativ vaziyatlar materiallari asosida kengaytirilishi mumkin

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Askoldov S.A. Konsept i slovo // Russkaya slovesnost. – Leningrad, 1928.

2. Lixachyov D.S. Konseptosfera russkogo yazыka // Izvestiya Rossiyskoy akademii nauk. Seriya literaturы i yazыka. – 1993.

3. Karasik V.I. Yazыkovoy krug: lichnost, konseptы, diskurs. – Volgograd: Peremena, 2002.

4. Popova Z.D., Sternin I.A. Kognitivnaya lingvistika. – Moskva: AST: Vostok-Zapad, 2007.

5. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

6. Leech G. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983.

7. Lakoff R. The Logic of Politeness; or, Minding Your P’s and Q’s // Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. – 1973.

8. Navoiy A. Mahbub ul-qulub. – Toshkent: turli nashrlar.

9. O‘zbek xalq maqollari. – Toshkent: turli nashrlar.

10. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.